

nem ment át sem az egyházi, sem a világi tudatba. Mi, Pannonhalmán még arra törekszünk (például a Cultura Nostra Kárpát-medencei középiskolás versennyel, ahol évente háromszáz fiatal jelenik meg és versenyez), hogy egy tisztultabb magyar történelmi tudatot közvetítsünk a fiatalok számára.

Néhány évvel ezelőtt a római Nevelési Kongregáció dokumentumot adott ki a szerzetesiskolák számára. Ebben olvasható: „Sok szerzetestanár joggal mondhatja, hogy az a kezdeti képzés, amelyet kaptak, nem készítette fel őket a mai kihívásokkal való szembenézésre, sem arra, hogy olyan válaszokat adjanak ezekre, amelyet ma tőlük várnak. Ez nem menti fel őket azon kötelességük alól, hogy törekedjenek teljes mélységében megélni ezt a korszakot.”

Kérem, alkalmazzák ezt saját szellemiségük, tanári küldetésük viszonyai között!

Kovács Mónika: A német múltfeldolgozás és tanulságai

Németországot – és ilyenkor az egykori Nyugat-Németországra gondolnak – a múltfeldolgozás szakértőjeként és modelljeként szokás emlegetni. Azonban korántsem tűnik teljesen problémamentesnek a múlttal való szembenézés története, ha közelebbről vesszük szemügyre.²

Aleida Assman² a nyugatnémet kollektív emlékezet három szakaszát különbözteti meg a holokauszttal és más nemzetiszocialista bűnökkel kapcsolatban. Az '50-es éveket a politikai deklarációk időszakaként írja le, amikor a hivatalos emlékezet szintjén kialakult a beismerés és megemlékezés rituáléja, ugyanakkor ez nem került semmilyen kapcsolatba a személyes (önéletrajzi) emlékekkel.

A '60-as évek – egy új generáció öntudatra ébredésének korszaka – az aktív kérdés, kutatás és tanulás jegyében zajlott. Ez volt a családi, jogi és történelmi „felvilágosodás” ideje. Mivel a múlttal való szembenézés igénye elsősorban a következő (és nem a szemtanú) generációtól származott, ezeket az éveket pontosabb a múlttól való tanulás időszakának nevezni és nem az emlékezésének. A történetek az aktív kutatás révén kapcsolódtak konkrét személyekhez és helyekhez, akik és amik ezáltal személyessé váltak.

A harmadik, jelenlegi szakaszban, amelyet a holokausztra való emlékezés egyetemessé válása, illetve globalizációja jellemez, ismét a történeteknek egy általánosított, konkrét – és ismerős – személyektől és helyektől elszakított változata került a középpontba. Assman szerint az emlékezet globalizációja mellett

¹ Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001

² Aleida Assman: Személyes visszaemlékezés és kollektív emlékezet Németországban 1945 után. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet* HAE–Jaffa Kiadó, 2005. 355–365.

az emlékezet államosítása is megjelenik, ide tartozik például a berlini központi holokauszt-emlékmű felállítása, illetve a holokauszt-emléknap bevezetése. Az emlékezés ily módon azonban az állami és a politikai tisztségviselők feladatává vált, ritualizálódott, és fennáll annak a veszélye, hogy hivatalos emlékezetként ismét teljesen elszakad a személyes és társadalmi emlékezettől.

Mint láttuk, Assmann szerint mindhárom szakaszban eltérés van a hivatalos és a kollektív múltra vonatkozó privát emlékezet között. Ennek oka elsősorban az, hogy az emlékezetet nem a szemtanúk adják át a következő generációknak, hanem azokat vagy saját maguk alkotják meg – a háború után születettek –, vagy intézményesen tanulják. Amiről az emberek korábban nem vettek tudomást (azaz a nemzetiszocialista bűnökről és a holokausztról), arra nem is emlékezhetnek, ezért a későbbi generációknak az emlékezetet tulajdonképpen utólag kell létrehozni. „[...] ahhoz, hogy emlékezzünk valamire, szükség van egy emléknyomra” – írja Assman. „Hogy emléknyomunk legyen, valamit egyszer észlelnünk kell, majd el kell raktározoznunk ahhoz, hogy később emlékként fel tudjuk idézni. Vakfoltokra nem tudunk emlékezni.”³

Welzer⁴ és munkatársai kutatásainak eredményei szintén arra mutattak rá, hogy a hivatalos – a politika szintjén megjelenő – emlékezés nem feltétlenül azonos a családi beszélgetések révén létre jövő kommunikatív emlékezettel. Míg a politikai kommunikációban kialakult a nemzetiszocialista gaztettekre és az áldozatokra való emlékezés deklarált normája, addig a nem nyilvános szférában sem az elkövetett bűnök, sem a holokauszt nem kapnak hangsúlyos szerepet. A családtagok ezekben a beszélgetésekben szinte soha nem elkövetőként, azaz „náciként”, hanem inkább a rendszer áldozataként vagy ellenállóként jelennek meg.

Kutatásuk során német családok három generációjával készítették interjúkat a nagyszülők háborús szerepéről. Az interjúk eredménye szerint a harmadik generáció, azaz a háború után született második nemzedék tagjai ugyan sokat tudnak a nemzetiszocialista rendszerről és a holokausztról általában, ezt a tudást azonban nem kapcsolják össze saját felmenőik történetével. Sőt, saját felmenőikről éppen ezen tudás révén el sem tudják képzelni, hogy bármilyen módon a rendszer támogatói lettek volna vagy egyesén a büntettek elkövetői közé tartozhattak. „Ez a tény rámutat a nemzetiszocialista múltat és az azzal kapcsolatos bűnöket érintő átfogó felvilágosítás paradox következményére: minél megalapozottabb a történelmi tudás, annál nagyobb a szubjektív szükségszerűsége annak, hogy a családot megóvják ettől a tudástól. [...]”

³ Id. mű 357.

⁴ Harald Welzer, Sabine Moller, Karoline Tschuggnall: Értelmezések – hogyan változnak a történetek a generációk során? In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokauszt: történelem és emlékezet* HAE–Jaffa Kiadó, 2005. 365–385.

Újraéled a hagyományos, bár rég meghaladottnak látszó, népszerű elmélet, amely szerint a »nácik« és a »németek« két, különböző csoport tagjai voltak. A »németekre« úgy kell tekinteni, mint a félrevezetettek, kihasználtak, fiatalságuktól megfosztottak csoportjára, akik maguk is a nemzetiszocializmus áldozatai voltak.”⁵

Német szociálpszichológusok hívták fel a figyelmet arra is, hogy az áldozatok és leszármazottaik máig tartó szenvedésével való szembesülés⁶ és az így kiváltott büntudat nem feltétlenül növeli az irántuk érzett rokonszenvet, inkább okává válhat bizonyos „másodlagos” ellenszenvnek.⁷ „A németek sose fogják megbocsátani a zsidóknak Auschwitzot” – idézik ezzel kapcsolatban egy izraeli pszichoanalitikus elhíresült kijelentését.

Kísérletükben az egyik csoport a zsidók auschwitzi szenvedéseiről szóló szöveget kapott, a másik csoport ezután a szöveg után még arról is olvasott, hogy az áldozatok és leszármazottaik a mai napig hordozzák a trauma következményeit. Azok a személyek, akik a második szöveget kapták, negatívabb attitűdöket mutattak a zsidók iránt egy antiszemitizmust mérő kérdőívben, mint egy korábbi tesztelés alkalmával, ha úgy tudták, hogy a kísérletvezető tisztában lehet valós attitűdjeikkel (úgynevezett hamis szondát alkalmaztak ennél a csoportnál), és pozitívabbakat, ha nem tartottak attól, hogy kiderülhetnek a valós attitűdjeik (kontrollcsoport). Aránylag sok kísérleti alany eredményeit kellett kihagyni a végső elemzésből azért, mert nem emlékeztek az áldozatok máig tartó szenvedésére utaló részletre, ami jól mutatja, hogy milyen erős pszichológiai gátak akadályozzák a büntudatot keltő információ befogadását.

A műtfeldolgozás felvállalt lelki és a máig fizetett jóvátétel anyagi terhe egyfajta „büszkeségre” adhat okot, és ily módon akár a német identitásba pozitív módon integrálhatóvá teheti, ha nem is a holokausztot magát, de a holokauszttal való szembenézést. Pszichológiailag ez lehet a magyarázat arra, hogy egyáltalán miként lehetséges a német emlékezetkultúrában tapasztalható magas fokú tudatosság egy ilyen súlyos büntudatot keltő eseménnyel kapcsolatban. Mindazonáltal a közelmúlthoz való viszony nem ugyanazt jelenti az egymást követő nemzedékek számára; minden generáció maga határozza meg viszo-

⁵ Id. mű 384.

⁶ A holokausztoktatás metodológiájával kapcsolatban is sokan figyelmeztetnek arra a veszélyre, hogy a tanulók „sokkolása” az áldozatok szenvedésének részletes ismertetésével és különösen a koncentrációs táborok felszabadításakor készült fotókkal, könnyen vezethet (pszichológiailag érthető módon) ahhoz, hogy a tanulók tudattalanul vagy tudatosan az áldozatban keressék a hibát – őket okolják –, hogy magyarázatot találjanak a történetekre. Lásd Ido Abram: Nevelés Auschwitz után – kisebb gyerekeknek is! In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*, HAE, 2001. 155–160.

⁷ Roland Imhoff, Rainer Banse: Ongoing Victim Suffering Increases Prejudice: The Case of Secondary Antisemitism. In: *Psychological Science*, 2009. Vol. 20. 1443–1447.

nyát a múlthoz. Ami az egyik nemzedék számára magától értetődő büntudat és elvégzendő múltfeldolgozás volt, a következő vagy az arra következő generáció számára már feleslegesen felvállalt teher lehet.

A német múltfeldolgozásról (történetéről, nagyobb vitáiról, fordulópontjairól és paradox eredményeiről) szóló szakirodalom mára sok száz kötetre rúg, ami önmagában is jól jelzi, hogy ez a folyamat mennyire összefonódott a háború utáni Nyugat-Németország társadalmi fejlődésével és identitásával, és éppen ezért nem is „importálható” és „importálandó” egy az egyben. Azok az országok, amelyek az elmúlt fél évszázadban nem vállalták fel Nyugat-Németországhoz hasonlóan a múltfeldolgozással járó lelki és anyagi terheket, nem is találhatnak okot a „büszkeségre”, ami megkönnyíthetné számukra a szembesülést a saját holokausztmúltjukkal. Ez lehet a magyarázat arra, hogy más országok miért nem siettek követni a német „példát”.

A német múltfeldolgozással párhuzamosan a holokauszt emlékezete előbb inkább elfojtott és rejtetten átadott traumaként, majd egyre inkább felvállalt kollektív közelmúltként magjává vált a holokauszt utáni zsidó identitásnak Izraelben és a diaszpórában egyaránt.⁸ Ugyanakkor az áldozatok leszármazottai esetében is jól látható különbségek vannak az egymást követő generációk holokauszthoz való viszonyában; a háború után született harmadik és negyedik generáció identitását már egyre kevésbé határozza meg a holokauszt kollektív traumája.⁹

A '70-es években kialakuló és a '90-es évek végére az egész nyugati világban intézményesülő holokausztemlékezet-kultúra, továbbá az először Amerikában majd Nyugat-Európában elterjedő holokausztoktatás a népi „tanulása-inak” átadásával olyan fontos értékek megalapozását ígéri, mint például az emberi jogok tiszteletben tartása és védelme, az előítéletekre és a rasszizmus megnyilvánulásaira való érzékenység kialakítása, a passzivitás veszélyének felismertetése és az aktív állampolgárság eszményének átadása.¹⁰ A holokauszt az 1980-as évekre a nyugati értékrend negatív vonatkoztatási pontja lett, és így vált általában a demokratikus gondolkodás és viselkedés megalapozásá-

⁸ Lásd a holokauszt szerepéről a magyar zsidó identitásban Szántó T. Gábor *Az örökség* című, kiváló esszéjét. In: *Népszabadság*, 2005. május 2. <http://www.nol.hu/archivum/archiv-335916>

⁹ Chava Baruch: *Zsidó tanárok és tanítványok szembesülése a holokauszttal*. In: Kovács Mónika (szerk.): *Holokausztoktatás és autonómiára nevelés*, HAE, 2001. 113–123.; Julia Chaitin: *A holokauszt jelentősége a túlélők gyermekei és unokái számára*. Uo. 123–141.

¹⁰ Lásd a holokauszt oktatásának, emlékeztetésének és kutatásának elősegítésére 1998-ban létrehozott, jelenleg huszonnégy tagországgal rendelkező nemzetközi szervezet, a Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance, and Research ajánlásait: <http://www.holocausttaskforce.org/education/guidelines-for-teaching/why-teach-about-the-holocaust.html?lang=hu>

nak „eszközévé”.¹¹ Ezen értékek és attitűdök átadására számtalan emlékhely, kiállítás és tananyag áll rendelkezésre, tálcán kínálva a téma oktatásba való beemelésének lehetőségét.

Ugyanakkor – mint azt a holokauszt emlékezetéhez fűződő német viszony paradoxonai is jól mutatják – a holokauszt történetének integrálása a kollektív emlékezetbe pszichológiailag igen bonyolult folyamat. A műtfeldolgozásra irányuló etikai igény és a nem-emlékezésre irányuló pszichológiai igény dilemmája nem feloldhatatlan, de mivel elsősorban a kollektív emlékezet, és nem a történetírás problémájáról van szó, inkább a pedagógusokra és pszichológusokra hárul a feladat, semmint a történészekre.

A csoport (nemzet) iránt elfogult kollektív emlékezetet gyakran állítják szembe az elvileg objektív történettudománnyal, és többek felhívták már a figyelmet arra, hogy a 19. században kialakuló nemzeti historiográfiából kinövő iskolai történelemoktatás – a saját nemzet iránti elfogultsága miatt – gyakran közelebb áll a kollektív emlékezethez, mint az objektív történettudományhoz.¹²

A közelmúlt történetével kapcsolatban különösen nehéz objektív történetírást várni, ahogy arra a holokauszthistoriográfia neves kutatója, Saul Friedlander¹³ is rámutatott: még túl erős a múlt egzisztenciális és ideológiai jelentősége a jelen számára. A nyilvános kollektív emlékezetet és az elfogulatlan történetírást egy kontinuum két végpontjaként írja le, és a kontinuum közepére helyezi a „történelemtudatosságot”, a kollektív emlékezet és a történeti kutatás találkozását. A történeti kutatás ezen találkozási helyen küzd meg vagy simul össze harmonikusan a kollektív emlékezettel. Feltételezhetjük, hogy a holokauszthoz hasonló, a csoport számára büntudattal járó eseményekkel kapcsolatosan erre a találkozásra inkább konfrontáció, mint a harmonikus összetalálkozás lesz a jellemző.

Az elmúlt évtizedben az iskolai emléknapi bevezetésével megkezdődött a magyar holokauszt múlt integrálása az oktatásba,¹⁴ de a korábban – a német műtfeldolgozás kapcsán – említettek mellett még további akadályok is nehezítik azt, hogy a magyar holokauszt a kollektív emlékezet részévé váljék.

¹¹ Frank van Vree: Auschwitz and the Origin of Contemporary Historical Culture. Memories of World War II in a European Perspective. In: Attila Pók, Jörn Rüsen, Jutta Scherrer (eds.): *European History: Challenge for a Common Future*. Eurostory Series, Shaping European History, Vol.3. Körber-Stiftung, Hamburg, 2002. 202–221.

¹² Peter Novick: *That Noble Dream. The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*. Cambridge University Press, 1988.

¹³ Saul Friedlander: Introduction. In: *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Indiana University Press, 1993. vii–xiv.

¹⁴ Kovács Mónika: Holokausztoktatás és emlékezés. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest, 2005. 721–737.

Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a holokauszt – és a másik oldalon a kommunista – múlt feldolgozásának szorgalmazása a napi politikai viták témájává és a politikai hovatartozás szimbólumává vált. Az emberek többsége pedig részben az észlelt konszenzus hiánya, részben a politikával szembeni bizalmatlanság miatt nem akar állást foglalni a közelmúlttal kapcsolatban.

A Nyugat-Németországban lezajlotthoz hasonló múltfeldolgozásról akkor beszélhetnénk, ha a korszak konkrét szereplőinek, akár a tanulók családtagjaiknak (az elkövetőknek, valamint a passzív vagy a történekből hasznot húzó be nem avatkozóknak) a története részévé válna a családi és a kollektív emlékezetnek. Ez a fajta szembesítés és szembesülés azonban igen megkésett ennyi évvel a holokauszt után, hiszen a legtöbb szereplő már nem él, történetüket csak a következő generációk hiányos és pozitívan torzító emlékezete őrzi. A kutatók eredményei szerint pedig növekszik azoknak az aránya, akik a múlt lezárását szorgalmazzák.¹⁵

Az 2006-os, országos reprezentatív mintán végzett közvélemény-kutatásban arra a kérdésre, hogy milyen gyakran szokott családi vagy baráti körben a holokausztról beszélgetni, a megkérdezettek 68%-a válaszolta azt, hogy szinte soha, 20%-a pedig azt, hogy ritkán. Hasonló eredményt kaptunk, amikor arra kérdeztünk rá, hogy milyen gyakran szoktak a kommunista rendszer megpróbáltatásairól beszélni, ahol 63,5% volt a szinte soha és 21% a ritkán válasz.

Az, hogy a családokban nem téma a közelmúlt története, magyarázhatja azt az eredményt is, hogy a holokauszttal kapcsolatos ismereti kérdésekben a két legfiatalabb korcsoport (a 18–29 évesek) volt a legtájékozatlanabb, míg a szülei generációja (40–69 évesek) tájékozottabb volt (az 50–59 évesek voltak a legtájékozottabbak).¹⁶ A 70 év feletti, azaz a szemtanúk, a legfiatalabbakhoz hasonlóan, kevésbé voltak tájékozottak, mint saját gyermekeik generációja. A háború után születettek tehát rendelkeznek ugyan a holokausztról való tudással, de azt nem adják át a gyermekeiknek és unokáiknak. Mivel az „természetes” módon, a családi kommunikációban nem öröklődik át, ezért Magyarországon

¹⁵ Kovács András 2003-as felmérése szerint a megkérdezetteknek még 46%-a utasította el azt az állítást, hogy „Ennyi évtizeddel a zsidóüldözések után már le kellene venni ezt a témát a napirendről”, 2006-ban már csak 42%-a (2003-ban 12% tért ki a válaszadás elől, míg 2006-ban 10%). A 2003-as vizsgálatról lásd Kovács András: *A kéznél lévő idegen. Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon*. Polgart, Budapest, 2005. 225. A 2006-os felmérést az ELTE PPK megbízásból a Medián Közvélemény- és Piackutató Intézet végezte el, A magyar holokauszt: multidiszciplináris kutatások és eredmények integrálása az oktatásba című, NKFP által támogatott kutatás részeként. (NKFP 5/043/2004)

¹⁶ A holokausztról való ismereteket a következő kérdésekkel mértük fel: meg tudta-e határozni, mit értünk holokauszton, helyesen becsülte-e a magyar holokausztáldozatok számát, náci koncentrációs táborok egyes helyszíneire a zsidó népirtás tényét kapcsolja-e, meg tud-e nevezni a holokauszt történetével foglalkozó emlékhelyet/kiállítás Magyarországon.

is a hivatalos emlékezetre és az oktatásra marad a feladat, hogy a következő generációknak megtanítsák a közelmúlt emlékezetét.

Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar holokauszt ne lenne integrálható a kollektív emlékezetbe az Assman által egyetemesnek nevezett szinten. A holokauszt reprezentációja elsősorban a játékfilmek révén mára globálisá vált, egy-egy sikeres – gyakran Amerikában készült – film meghatározza egész generációk holokausztképét.¹⁷

Ez az egyetemes reprezentáció egyrészt lehetővé teszi a gondolkodást a demokratikus alapértékekről a holokauszt kapcsán, és ennek révén átvehetővé teszi a nyugati holokausztoktatás céljait, másrészt sokkal kevésbé büntudatkelző (és így kevésbé fenyeget a pszichológiai ellenállás veszélyével), mint a család közelmúltjával való szembesülés.

Magyarországon – ahol olyan fontos szerepet tölt be a magyar zsidó identitásban a holokauszt emléke – különösen nagy jelentősége van annak is, hogy az áldozatok története integrálódjon a nemzeti csoport történetébe. Erre mindenképpen jó alkalom az iskolai emléknapi, amely megnyithatja az érdeklődést az elpusztított magyar zsidó élet és kultúra mint a magyar kultúra és történelem része iránt.¹⁸ Emlékezni és gyászolni akkor lehet, ha lehetővé tesszük a következő generációk számára, hogy megismerjék, hogy mi veszett el örökre, ha a hiánnyal szembesítjük őket.

Trencsényi Balázs: A románok múltjai

Ahhoz, hogy a magyar történelemkép alakulását kellő perspektívába helyezzük, érdemes regionális összehasonlításban is vizsgálni, hogy az elmúlt húsz évben mi minden történt. A román kontextus ebből a szempontból érdekes összehasonlítási alapot teremt a magyar folyamatok értelmezéséhez. Természetesen minden kelet-közép-európai nemzeti identitás, diskurzus, diskurzív hagyomány a nemzeti romantikák örököse. De az előtörténet is fontos, hiszen a romantikus nemzettematizációk nem a semmiből toppantak elő, hanem bizonyos fogalmi és intézményes keretekre épültek rá. Tehát, ha egy adott nemzeti projekt hivatkozhatott valamilyen állami kontinuitásra, akkor volt egy intézményrendszer, ami teremtett és továbbadott egy identitásnarratívát, míg ha csak egy politikai

¹⁷ Különösen érdekes lehet ebből a szempontból a *Becstelen brigantyk* című film, mert gyökereken szakít a korábbi holokausztábrázolásokkal, és ezzel valószínűleg teljesen új viszonyt alakít ki a legfiatalabb generációkban a holokauszthoz.

¹⁸ Például a Centropa Alapítvány által gyűjtött családtörténeti interjúk és fotók, valamint az ezekből készített filmek kiváló oktatási segédletek a magyar zsidó élet és kultúra bemutatására. Lásd: www.centropa.hu és www.centropastudent.org